סדרת

זכרונות מאר"ץ

זכרונות וסיפורים קצרים
על חייהם של יהודי ארם צובא (חלב)

גיליון מס' 3

אברהם צפדיה

המרכז העולמי למורשת יהדות ארם-צובה (חלב)
World Center for Aleppo (Halab) Jews Traditional Culture

זכרונות וסיפורים קצרים
על חייהם של יהודי ארם צובא (חלב)

גיליון 3

אברהם צפדיה

חלב בעת העתיקה

חלב – הכינוי הלועזי

בית הכנסת בדורה-אירופוס - DURA EUROPOS (בקרבת חלב)

חלב במחזות של ויליאם שקספיר

משפחת צפדיה, פירוש ומקור השם צפדיה

קטעים מספרו של אברהם צפדיה:
"קורות העץ, בין ארם צובא לצפת"

סיפורים וראיונות במסגרת סדרה זו הם אוטנטיים ומובאים ככתבם וכלשונם (לעיתים בעריכה קלה מתחייבת), על דעת יוצריהם וללא מעורבות שלנו בתכנים.

**התמונות בספר זה הן להמחשה בלבד.*

יצא לאור ע"י
המרכז העולמי למורשת יהדות ארם-צובא (חלבּ)
רח' הרב אהרונסון 4, תל אביב, 6801233, ישראל.
דואר אלקטרוני: office@aleppojews.co.il
אתר המרכז: www.aleppojews.co.il

היגוי: משה כהן.
עריכה ועיצוב גרפי: שלמה מריו ספדייה.

©
כל הזכויות שמורות
למרכז העולמי למורשת יהדות ארם-צובא (חלבּ).
המבקש לצטט מפרסום זה רשאי לעשות כן
בתנאי שיציין את שם הפרסום ואת שם המוציא לאור.

נדפס בישראל
ה'תשפ"ה - 2025

המרכז העולמי למורשת יהדות ארם-צובה (חלב)

WORLD CENTER FOR ALEPPO JEWS TRADITIONAL CULTURE

מטרות

*ריכוז חומר היסטורי מקיף, שייתן ביטוי נאמן לקהילת יהודי ארם-צובא (חלב) עתיקת היומין ולמורשתה, שתרמה רבות להיסטוריה העולמית של עם ישראל בישראל ובארצות פזוריו והוסיפה פרק חשוב במסכת חייו.

*עריכת מחקר יסודי על תולדות קהילת ארם-צובא וסביבותיה, מבחינה היסטורית, כלכלית, חברתית, דתית, תרבותית ורוחנית, תוך דגש על היותה קהילה שורשית שהצמיחה, במשך דורות, חכמים, גדולי תורה, שהעשירו בספריהם, בדברי הלכה והגות, את תרבותו של עם ישראל, כמו גם אישי חברה וכלכלה שתרמו רבות לישראל ולחברה האנושית.

*טיפוח וקיום מורשת קהילת ארם-צובא במסגרת טיפוח מורשת העדות בישראל המתחדשת.

המייסדים הקימו את המרכז לאור הרעיון, שטיפוח המורשת המפוארת של הקהילה ושימורה, למען הדור הזה והדורות הבאים, חיוניים הם לידיעת תולדות העם היהודי, לקיומו ולשמירת עושרו הרוחני.

המרכז העולמי למורשת יהדות ארם-צובא (חלב)
רח' הרב אהרונסון 4, תל אביב, 6801233, ישראל
דוא"ל: office@aleppojews.co.il
www.aleppojews.co.il

חלב בעת העתיקה

מבחינה גיאולוגית נמצאת חלב במרכזו של אגן נאוגֶנִי נרחב בצפון סוריה. במרכזו של אגן נוסף נמצאת העיר – דמשק. בין שתיהן נמצאת העיר תדמור. מערבה לחלב נמצא נהר האורונטס. הארמים שהתגוררו במרחב זה עוד לפני תקופת האבות, היו קבוצה של שבטים שמיים דוברי ארמית, ולפי המסורת, ישנו מוצא משותף לארמים ולאבותיו של עם ישראל. השם – ארם – נמנה על פי המסורת על בני שם מצאצאיו של נחור, אבי אברהם. אבות ישראל אף היו מקיימים באותה עת, יחסי-חיתון עם שבטי הארמים- תושביה הקדומים של חרן וסביבתה. חבל ארץ זה היה ידוע גם בשם ארם־נהריים.

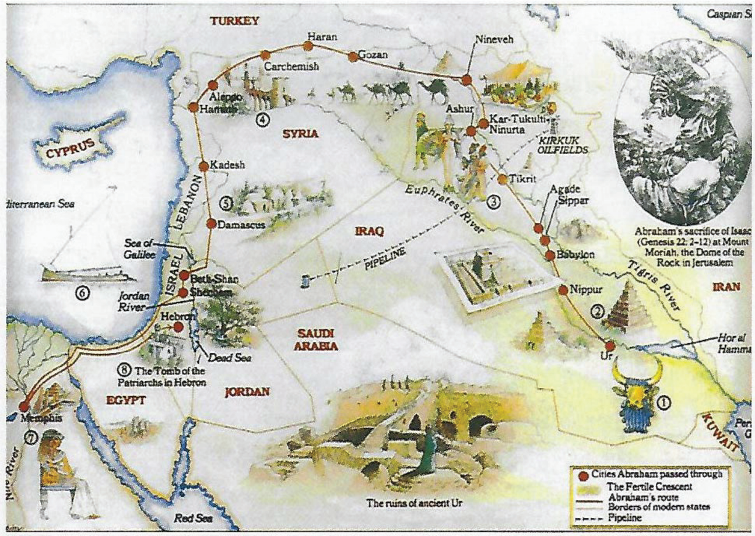

מסלול מסעו של אברהם אבינו מאור כשדים לארץ כנען דרך חרן, חלב ודמשק

חלב נחשבת לאחת מהערים העתיקות ביותר בהיסטוריה. ההתיישבות בה החלה מהאלף ה-11 לפני הספירה. בשל אופייה הטופוגר פי(תל בגובה 50 מ') נבנתה

עליה במאה ה- 13 מצודה עם חומת מגן בהיקף של חמישה ק"מ עם שבעה שערים, הקיימת עד היום.

בשנים 2530־2515 לפנה"ס (תקופת שלטונה של השושלת הרביעית במצרים) מוזכרת העיר חלב ע"י סָרגוֹן (מלך אכדי ששלט באותה עת), כשמנת מְגָ'ייֶר העתיקה ביותר (מג'ייר -פירושה מערה). אפשר שהיישוב בה באותה תקופה התקיים בתוך מערות הקיימות עד היום. בין סוף האלף השני לפנה"ס ותחילתו של האלף הראשון(תקופת שלטון ההיקסוס – שושלות 13-17, תקופת "יציאת מצרים") קמו נסיכויות עצמאיות בסוריה, והמקרא אף מזכיר את שמותיהם: ארם־צובה, ארם־מעכה, ארם דמשק, ארם־נהריים וארם בית-רחוב. בימיו של תגלת פלאסר השלישי מלך אשור ואף מאוחר יותר היו מלחמות בלתי פוסקות נגד נסיכויות אלו, וכשהן הובסו הוגלו תושביהם ללב אשור. סנחריב אף מודיע על 208,000 גולים ארמיים משנת 703 לפנה"ס.

העיר חלב מוזכרת בשמה הנוכחי בתעודות מצריות כבר מימי הממלכה התיכונה (האלף השלישי לפנה"ס), וכן בתעודות חיתיות מהמאה ה-17 לפנה"ס שכונתה על ידם – חָלֶפּ (ל בסגול, פ דגושה) כבירת ממלכה בשם – יַמְהַד. לאחר מכן עברה לידי מלך מצרים, שוב חזרה לחיתים ואחר כך לידי ממלכת אשור ופרס. אלכסנדר מוקדון, שכיבושיו סימנו תחילת תקופה חדשה בתולדות המזרח התיכון, ניצח את הפרסים בקרב איסוס בשנת 333 לפנה"ס, וסוריה נהפכת למרכז הסלוֶוקים שהחלו לפתחה כמעין מקדוניה – מזרח. הם ייסדו בה ערים חופשיות, ואף יצרו בריתות-ערים שנקראו על שמות בני משפחתם: לאודיקיאה.

ניקנור הראשון יסד בה עיר הלניסטית בשנים 312-280 לפנה"ס ושינה את שמה לחלב-בִּירוֹיֶאָה (Beroea). כך היא כונתה עד התקופה הביזאנטית עד החזירו לה את השם – חלב. תקופה זו הוגדרה על ידי ההיסטוריון הנודע, רוסטובצב כתקופה של "מאזן הכוחות": כל אחת מהמעצמות הגדולות שהוקמו על ידי יורשי אלכסנדר (הדיאדוכים) שאפה להרחיב את תחומי השפעתה על ידי כריתת בריתות עם הממלכות הללו.

ממלכות קטנות אלו שהיו אוטונומיות כונו "פוליס". עליהן שרו המשוררים ההלניסטים בשיריהם והפילוסופים הגדולים העלו אותן על נס בחיבוריהם. טובי היוונים סברו שמשטר הפוליס הוא המשטר היחיד היאה לאדם חופשי. בכתובות יווניות שהתגלו מוזכר כי בעיר חלב הומת מנלאוס מראשי המתייוונים ביהודה, אך העדויות ההיסטוריות על קיומה של קהילה יהודית היו מאוחרות יותר ומתייחסות למאות השלישית והרביעית לספירה, על אף שישנן השערות כי היהודים התיישבו בה כבר בימי דוד המלך בתקופת בית ראשון.

תלמי השלישי כובש את סוריה ומשל בה עד שנת 219 לפנה"ס. אנטיוכוס השלישי מגרש את תלמי, ואבטיוכוס הרביעי היה אחרון המלכים הגדולים בממלכת הסלווקים. .בתקופת שלטונו התחולל מרד צבא החשמונאים בראשיתו של יונתן. המלחמות לא פסקו עד שהגיע השלטון הרומי לאזור בשנת 50 לפנה"ס. הרומאים שלא ראו בעין יפה את צורת שלטון הפוליס גרמו לדעיכתה של חלב במתכונת פוליס בתקופת שלטונם.

שער הכניסה למצודת חלב, והגשר החפיר המקיף אותה מימי הביניים. צילום משנת 1850.

חשיבותה האסטרטגית והכלכלית של העיר בימי קדם נבעה ממיקומה הגיאוגרפי. חלב ממוקמת במרכז האזור שבו מתקרב נהר הפרת כדי 80 ק"מ לים התיכון, ובו מצטלבות הדרכים לשפך נהר האורונטס בכיוון כללי מזרח מערב, והדרך העוברת לאורכה של סוריה ומחברת את אנטוליה לבקעת הלבנון ולבקעת הירדן בכיוון כללי צפון־דרום. ברבות הימים היא הפכה לצומת חשוב של מסילות ברזל המחברות את איסטנבול עם בגדאד ואת צפון סוריה עם מרכזה, כולל צומת לכבישים רבים.

הישוב היהודי בחלב (היהודים כינו אותה בשמה התנכ"י – ארם־צובה, ובקיצור – אר"ץ) נמשך ברציפות מימי השלטון הרומי. יהודים ישבו בה עוד קודם לכן, ככל הנראה עוד מהתקופה שבה הורשו יהודים לחזור לאר'ץ ישראל ויש אומרים כאמור, מימי בית ראשון (לאחר שהוגלו לאשור בשנת – 732 לפנה"ס) ולאחר גלות בבל בשנים 538 – 536 לפנה"ס, ימי "שיבת ציון".

היהודים לא יצאו בבת אחת מבבל, אלא גלים־גלים ולאורך שנים רבות. הם לא שבו ישירות לארץ ישראל שממנה הוגלו, אלא רק מעטים מהם. היו כאלו ששמו פעמיהם למזרח – לפרס וּמַדָי ואף מזרחה עד סין. אחרים העדיפו לנדוד עד מצרים כבר במאה הראשונה לפנה"ס. לפי המסורת, עזרא הסופר חזר מבבל והתיישב בתדף (ב 40 ק"מ מצפון מזרח לחלב), ואף הקים בה בית כנסת. עליו כתוב: "אני הקמתי...". לפי המסורת הוא גם כתב כאן את ספר התנ"ך הראשון(ולכן מכונה הוא "עזרא הסופר") ואף נקבר בה. בכל שנה, הייתה הקהילה היהודית מקיימת "זִיָארָה" – עלייה לקברו.

מן המחקר ההיסטורי * עולה כי עזרא הסופר שהיה כהן וסופר מהיר בתורת משה, חזר מבבל בשנת 457 לפנה"ס לארץ יהודה כשבידיו כתב־זכויות – "נִשְׁתֶּוָן", שניתן לו מטעם המלך הבבלי – אָרְתַּחַשְׁסְתָּא. כתב-זכויות זה העניק לו את הסמכות להורות את חוקי הדת בארץ ישראל ולפקח על ביצועם, למנות שופטים ודיינים על העם ש"בעבר הנהר". במחקר לא מוזכרת נוכחותו של עזרא הסופר בחלב או את העובדה כי נקבר שם, אך מסורת היא מסורת.

בתקופה ההלניסטית נבנתה חלב (העיר העתיקה) לפי מתכונת של עיר שרחובותיה מצטלבים בזוויות ישרות, ובמרכזה האגורה (השוק) ולידה ההיכל הראשי. היה זה הִיפּוֹדֶמוּש איש מִילֵטוֹס (מילטוס – עיר יוונית עתיקה הנמצאת במערב טורקיה), שכבר במאה החמישית לפנה"ס יסד בה את שיטת תכנון רחובות-עיר ישרים ומצטלבים כמשבצות (כדוגמת האי מנהטן בניו יורק). שרידי העיר שנחשפו ממחישים היטב את התפישה בתכנון־עיר שתוארה לעיל. חלקה הצפון־מערבי של העיר חלב נבנה בצורת מצודה שהגנה עליה מפני פלישות הפרסים באמצע המאה השישית לספירה ותחילת המאה השביעית, עד שהיא נכבשה בידי הערבים בשנת 637 לספירה. בתקופה זו היא נעשתה חלב לעיר החשובה ביותר בצפון סוריה ומושלה הערבי־בדוא' סיף אל-דוֹלַה החִימְדָאנִי קבע בה את מושבו. בשנת 945 הוא סיפח אליה את העיר חֲמָה.

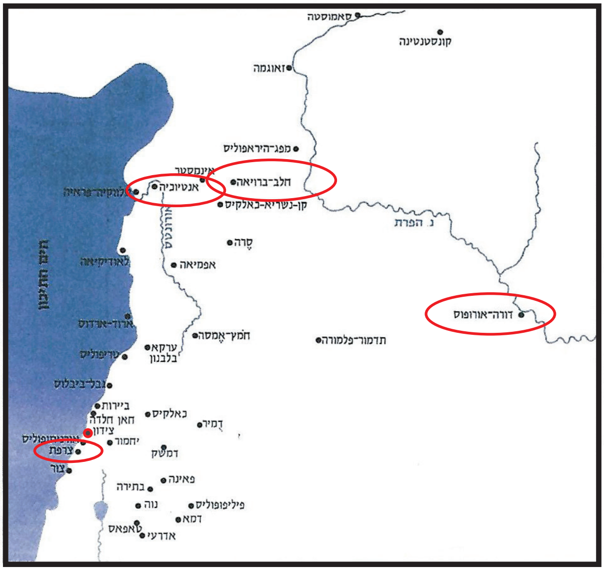

תפרושת הקהילות היהודיות בסוריה, לקראת האלף הראשון לפנה"ס
לאה רוט-גרסון, יהודי סוריה בראי הכתובות היווניות. ירושלים: מרכז זלמן שז"ר 2001

חלב – הכינוי הלועזי

בתקופה ההלניסטית כונתה חלב – ALEPOLIS, ובקיצור -ALEPO. כך היא מכונה ביום בשפות הלטיניות. בעברית מכונה – חלב, הנובע משמה המקורי – חלפ. בתקופה זו חדרו יהודים לרחבי סוריה ולבנון ל- 40 נקודות ישוב בקירוב (בספרד למשל, התפזרו היהודים באותה עת במאה נקודות ישוב ברחבי חצי האי האיברי), ביניהן חלב, אנטיוכיה וצרפת. (צָרְפָת – עיר פיניקית עתיקה הנמצאת בין צור לצידון ואף הוזכרה בתעודות תל־עמארנה, ואין הכוונה כמובן, לצרפת של היום) והמוזכרת בספר מלכים א' פרק יז' פסוק ח': "ויהי דבר ה' אליו לאמר: "קום לך צָרְפָתָה אשר לצידון וישבת שם" ללמדך שכבר בתקופת המלכים הייתה התיישבות כלשהי של יהודים בסוריה ולבנון. רק בפחות ממחצית האתרים נמצאו עדויות על קיומם של בתי כנסת. בשלושה מקומות בלבד (מתוך עשרה בצפון סוריה) נמצאו עדויות של ממש: באנטיוכיה, בדורה-אורופוס ובחלב-בירויאה.

בחלב נמצאו שלש עדויות: שרידים ארכיאולוגיים משני בתי כנסת ועדות אחת אפיגראפית -כתובת הקדשה בעברית. מבית כנסת אחד נותרה בימה בנויה מאבן בזלת, השייכת כנראה למאה השישית לספירה. בית כנסת זה הפך בשנת 1327 למסגד הקיים עד היום ושמו "ג'מע אל-חייאת" (מסגד הנחשים). הפיכת בית הכנסת למסגד באה בעקבות טענתו של שופט מוסלמי מקומי כי היהודים השקיעו ללא היתר ממון רב בשיפוצו, והוחלט להלאימו.

בית הכנסת בדורה-אירופוס
(בקרבת חלב)-DURA EUROPOS

זהו בית כנסת יפהפה מהמאה השנייה לספירה, שלמרבה הפלא קירותיו המצוירים נשמרו והם נמצאים כיום בשלמותם במוזיאון הלאומי בדמשק. דורה אירופוס התגלתה כעיר רומית שנמצאה במקרה על ידי משלחת בריטית ב-1921. בשנות ה-30 התגלה גם בית הכנסת, ובשל יופיים המיוחד של ציורי הפרסקו המקשטים את קירותיו ואת תקרתו הועברו בשלמותם, אבן אחר אבן למוזיאון בדמשק. לאחר שהוסרו הקירות התגלה מתחתיו בית-כנסת צנוע ועתיק יותר ממנו. אמנם דורה אירופוס רחוקה מחלב, אך הממצאים הארכיטקטוניים וקישוטי הפנים שלו שופכים אור על תרבותם של יהודי סוריה בעת העתיקה ועל הארכיטקטורה של בתי-כנסת שהחלה להתפתח.

ממחקר מיוחד שערכה רבקה פושטקובצק' מאוניברסיטת בר-אילן והוצג בכנס בינלאומי באוניברסיטת בר־אילן (מאי 2007), אנו למדים שיהודים הגיעו למקום זה כבר בשנת 165 לספירה עם הצבא הרומי והקימו בעיירה זו, שהייתה ברובה מעין מחנה צבאי רומאי, בית כנסת קטן ומיוחד ששרידיו השתמרו יפה עד לחשיפתו ב-1932.

בשנת 245 לספירה הורחב המבנה כך שיכול היה להכיל כ-120 מתפללים. תקרת בית הכנסת כללה אריחים שעליהם נרשמו שמותיהם של התורמים להרחבתו, וכן שמות גבאי בית הכנסת ואישי ציבור חשובים.

הרומאים הקימו את דורה אירופוס כעמדה אסטרטגית ששלטה על רחבי מזרח סוריה עד לחופי הים התיכון. עם השנים ננטש המקום ורובה של העיירה כוסה בעפר מרוחות המדבר עד שנהפכה לעיר רפאים. הואיל ובית הכנסת היה קבור בחול במשך שנים רבות והודות ליובש המדברי, נשתמרו הציורים היפים והמיוחדים שהיו על קירותיו ועל תקרתו. יש לציין שגומחה שהותקנה בקיר המערבי של בית הכנסת שימשה כהשראה למוסלמים לבנות גומחה דומה (מיחרב) במסגדיהם עד עצם היום הזה.

ממצאים אלו תרמו רבות להעשרת המידע על זהותם החברתית והתרבותית של יהודי מזרח סוריה. כאן גם בולטת במיוחד הדרך שבה פעלו היהודים לשמירת זהותם התרבותית בשילוב עם מציאות חיי היומיום, ותרומת המידע שנחשף להבנת המורכבות של חיי היהודים בתפוצות גם בתקופות אחרות.

דורה אירופוס גם באינטרנט

ב-28 אפריל 2003 שוטטתי ברחבי האינטרנט והגעתי לגמרי במקרה, לאתר המוזיאון הלאומי בדמשק. להפתעתי הרבה היה שם מידע רב על תערוכה שהתקיימה באותה עת במוזיאון ארץ־ישראל בתל־אביב, וכן פרטים דומים על תערוכה במוזיאון ישראל בירושלים. בנוסף הייתה קישורית למידע אודות בית-הכנסת בעיר דורה־אירופוס והמוצג בשלמותו במוזיאון הלאומי בדמשק. וכך מתואר באתר בית הכנסת הנ"ל, ציטוט :

"בית הכנסת שהתגלה ב-דורה אירופוס הנו אחד מתקדשים של דתות שונות שהיו קיימים באותה עת בדורה אירופוס. מצוין שם קיומן של שלוש משפחות יהודיות. כמה מהן היו נוצריות (לא מצוין מי -א.צ.) ושאר האוכלוסייה אימצה

דתות אחרות שהיו קיימות באותה עת בתקופה הרומית.

לבניין חצר הכוללת שלושה אגפים, מעבר השמור למתפללים, אולם תפילה מלבני שמידותיו 13,35 מ׳ X 7,70 מ׳ ותקרה בגובה 7 מ׳. דלת ראשית באמצע השמורה לגברים, ושנייה קטנה יותר עבור הנשים. בקירות מזרח ומערב קרועים חלונות להכנסת אור-יום. ספסלים היו קבועים לקרקע לאורך ארבעה קירות למתפללים. ספסלים נפרדים עבור הנשים היו בין שתי הדלתות. בפנים, ישנו קיר מצויר בארבע שורות. שלוש השורות העליונות מתארות תמונות מהברית הישנה, ואילו בשורה התחתונה מצוירים נמר, לביאה ומסיבה שאינם קשורים לציורים העליונים. תקרת בית הכנסת מקושטת בלוחות אבן טרקוטה ובהם מוטיבים של צמחייה בצורות אדם, צורות פרחים, ורדים, פירות, קנה-שבלים ועוד.

הציורים על קירות בית הכנסת מלמדים על אמנות מקומית. המקדשים הסוריים היו מקושטים במוטיבים בלתי ידועים ממקדשים מארצות אחרות. התמונות

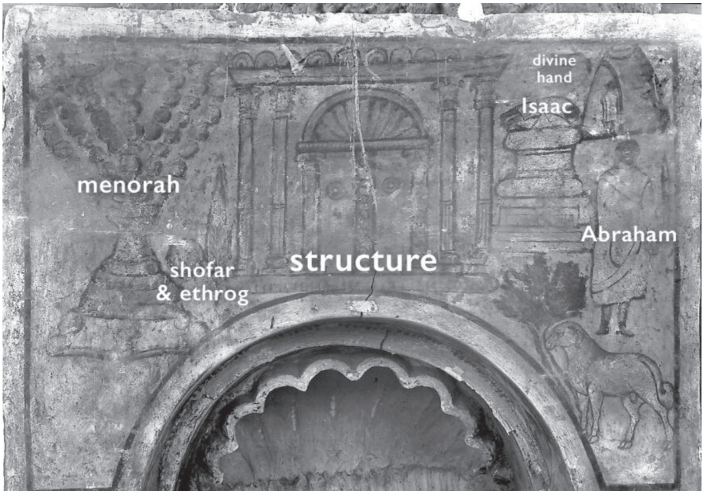

ציור בחלק העליון של האדיקולה מהקיר המערבי של בית הכנסת, המאה ה-3 לספירה, דורה-אירופוס, סוריה (ארכיון אוניברסיטת ייל)

המתוארות במקדש היו בסגנון קורינתי שהיה נפוץ באותה עת בסוריה. בין השאר הייתה כתובת בארמית ב- 15 שורות המציינת שבית הכנסת נוסד בשנת 556 לפי הלוח הסלווקי – מועד המקביל לשנה השנייה לעלייתו לשלטון של הקיסר פיליפ הערבי לכתר הרומי". סוף ציטוט.

בנוסף למידע הנ"ל צורפו צילומי-פנים (2) של הקירות, התקרה וכן התרשים הכללי של בית הכנסת. כל ציורי הקיר פרוסים על פני 28 לוחות המתארים אירועים מהמקרא בסמלים וברמזים. חלק מהציורים כוללים תמונות מחיי עם ישראל: בת פרעה ומשה בתיבה, יציאת מצרים וקריעת ים־סוף, משה מוציא מים מן הסלע במדבר ולחליפין תמונות ממגילת אסתר, חזון העצמות היבשות של הנביא יחזקאל, עזרא הסופר ועוד. בכניסות מאוחרות יותר לאתר זה, שכתובתו לא השתנתה, נעלם כל המידע המוזיאוני והאתר כולל מאז רק מידע מסחרי של סוכנויות נסיעות סוריות. כך באופן פרדוקסאלי דווקא המוזיאון הלאומי בדמשק התהדר לו, מכל ארצות המזרח התיכון, במוצג שלם של קירות בית-כנסת יהודי עתיק המפאר אותו. שחזור חלקי של בית הכנסת בדורה אירופוס מצוי במוזיאון בית התפוצות בתל־אביב.

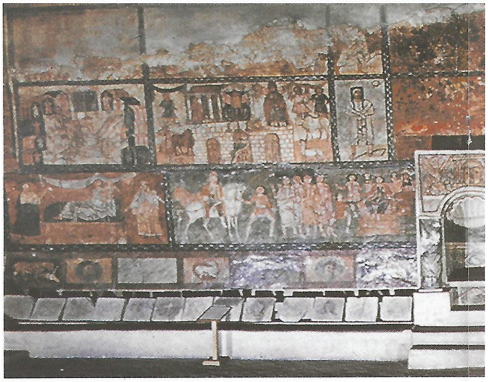

בית הכנסת בדורה אירופוס: ציורים על קירות-פנים שהשתמרו ותקרת העץ.
מתוך אתר המוזיאון הלאומי בדמשק באינטרנט, 28.4.2003

חלב במחזות של ויליאם שקספיר

לא, זו לא טעות. העיר – חלב (במקור במחזה – Aleppo, וגם קפריסין) מוזכרת בשני מחזותיו של שקספיר: "אותלו" ו"מקבת".

הרקע: משעלתה המלכה אליזבת הראשונה לכס המלכות באנגליה ב-1558 והיא רק בת 25, קיבלה לידיה ממלכה מקרטעת. קרבות רבים של פיאודלים רוקנו את אוצרה, המיטו עליה שואה כלכלית וחברתית, גרמו לאבטלה גואה ולאינפלציה מסחררת. אביה, המלך הנרי השמיני החל ב- 1509 בפעולות שיקום נרחבות וסלל דרכים לשווקים חדשים. אליזבת המשיכה את מלאכת השיקום, ובימיה החלו לחדור סוחרי הטקסטיל האנגליים לשוקי המזרח התיכון באופן אגרסיבי. מרכזי תעשיית הטקסטיל אז היו – צפת וחלב . תעשיית האריגים שפרחה אותה עת בצפת הופנתה לייצוא דרך סלוניקי וסיפקה דרישה רבה באירופה. פוטנציאל זה קרץ מאוד לסוחרים אנגליים שחיפשו דרכים להרחבת עסקיהם. חדירתם של האנגלים לשוק הצפתי במחצית הראשונה של המאה ה-16, גרמה לנזקים עצומים לסוחרים המקומיים. המצב הגיע לכדי משבר כלכלי שבעטיו היגרו ב-1570 בין השאר, משפחות יהודיות מצפת לחלב. בחלב, נתקלו האנגלים במחסום קשה יותר לחדירה עקב נוכחותה של צרפת וסוכנויות נוספות מאירופה, לכן נאלצו לסחור במקביל עם סוכנויות אלו ששלטו במקום. הם עסקו גם ביבוא כותנה, טקסטיל, גרעינים, תבלינים ופירות יבשים לאנגליה.

בתקופתו של שייקספיר (1616–1564), אנגליה החלה לבסס את עצמה כמעצמה מסחרית ותעשייתית. במזרח התיכון, ובפרט בערים כמו חלב וצפת, התקיימו מרכזים חשובים של סחר בטקסטיל, כותנה ותבלינים, שהיו מבוקשים מאוד

באירופה. חלב הייתה עיר מסחר מרכזית לאורך "דרך המשי", שבה נפגשו סוחרים מאירופה, אסיה והמזרח התיכון.
שייקספיר, שגדל באנגליה של תקופת המלכה אליזבת הראשונה, היה מודע היטב לחשיבותם של אזורים אלה במסחר ובפוליטיקה. האזכור של Aleppo ביצירותיו אינו מקרי, אלא משקף את מעמדה של העיר כצומת מסחרי-תרבותי בינלאומי. ייתכן שגם דיווחים על עימותים מסחריים בין סוחרים אנגלים לבין יריבים צרפתים או מקומיים הגיעו לאוזניו, והוא שילב אלמנטים אלה בסיפוריו.

חלב במחזה "אותלו"

ויליאם שקספיר (1616-1564) היה עד בצעירותו למאמצי הממלכה לשיקומה. את המחזה "אותלו" הוא כתב בשנת 1603 לערך.
העיר חלב מוזכרת במונולוג האחרון של אותלו לפני התאבדותו, כאשר הוא מתאר כיצד, בהיותו באלפו, הוא הרג טורקי שפגע בכבודו של ונציאני והשפיל את העיר.
אותלו – מוסלמי צפון אפריקאי, שחום עור, שהפיקוד על הצבא האנגלי בקפריסין ניטל ממנו ומועבר לסגנו-קסיו, מחליט לעשות מעשה (מה גם שהגיעה לאוזניו השמועה שסגנו קסיו שכב עם אשתו -דסדמונה). שקספיר מתאר במחזה מעין הספד של אותלו על הדחתו זו, ומחליט לבסוף להתאבד. כך מתאר שקספיר את האירוע במחזה:
(מתוך מערכה חמישית תמונה ב')
אותלו:
"אשר עיניו, ואם גם לא למדו ללכת תמס,
דמעתו נוטפת כנטוף דמעת עצי ערב,
זאת כתובו ועוד אימרו, כי פעם ***בְּאָלֶפּוֹ****,*
עת קם תרכי בליעל...."

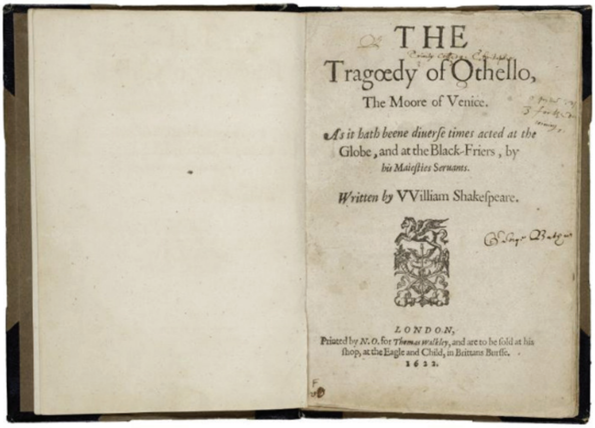
THE
Tragœdy of Othello,
The Moore of Venice.
As it hath beene diuerse times acted at the Globe, and at the Black-Friers, by his Maiesties Seruants.
Written by VVilliam Shakespeare.
LONDON,
Printed by N. O. for Thomas Walkley, and are to be sold at his shop, at the Eagle and Child, in Brittans Bursse.
1622.

הערה: המתרגם (נתן אלתרמן) כותב את המלה – Aleppoז באותיות בעברית.

קטע זה במקור:-

Othello:-

Richer than all his tribe: of one whose subdued eyes, "

Albeit unused to the melting mood,

Drops tears as fast as Arabian trees,

Their medicinal gum set you down this,

And say besides, that in **Aleppo** *once,*

Where a malignant and a turbund Turk…"

האזכור מדגיש את ניסיונו של אותלו להציג את עצמו כאדם שפעל בצדק ובנחישות, גם במצבים קשים, כחלק ממאבקו הפנימי עם תחושת הבגידה ואובדן הכבוד. חלב נבחר כאן אולי כסמל למקום רחוק ואקזוטי, המעורר אסוציאציות של גבורה ותעוזה.

חלב במחזה "מקבת"

גם כאן, חלב מופיעה כנקודה רחוקה ומסתורית, המחזקת את תחושת העל-טבעי והגורליות המאפיינת את המחזה.

את המחזה – "מקבת" כתב שקספיר בשנת 1606. התמונה נפתחת בשיח בין שלוש מכשפות הדנות בפגישתן העתידית עם מקבת שהיה גנרל בצבאו של דנקן מלך סקוטלנד. תוך כדי השיחה הן מבררות מה עבר על כל אחת מהן.

(מתוך מערכה ראשונה, תמונה שלישית)

"בעלה הפליג לארם־צובה,

קברניט ה"טייגר" הוא..."

הערה: הפעם כתב המתרגם (אפרים ברוידא) את שם העיר בעברית ארם צובה. במקור – Aleppo.

קטע זה במקור:

Her husband's to Aleppo gone, master o' the Tiger:

But in a sieve I'll thither sail…

האזכור של העיר חלב (Aleppo) במחזות של ויליאם שייקספיר, אותלו ומקבת, הוא תופעה מעניינת המשקפת את ההשפעה של העולם הגיאופוליטי והמסחרי של התקופה על יצירותיו.
מהאזכורים של חלב במחזותיו של שקספיר נמצאנו למדים על מרכזיותה המסחרית של חלב במאה ה-16 במזרח התיכון ועל השפעתה על הסחר בלבנט לאורך מאות שנים – עד תחילת המאה ה- 20.
בסיכומו של דבר, השימוש של שייקספיר בחלב ביצירותיו מדגיש לא רק את הידע הרחב שלו על העולם, אלא גם את יכולתו לשלב מציאות היסטורית ואנושית בדרמה ספרותית נצחית.
חלב של המאה ה-16 וה-17 הייתה עיר שוקקת חיים, מרכז בינלאומי חשוב של סחר ותרבות. המיקום האסטרטגי שלה הפך אותה לנקודת מפגש מרכזית בין מזרח למערב. חלב היוותה סמל לעושר, לעוצמה ולמגוון התרבותי של האימפריה העות'מאנית, אך היא גם עמדה בפני אתגרים, כמו התמודדות עם מתחים בין קבוצות אתניות ותחרות מסחרית עם מעצמות אירופיות.
בעיני בני התקופה, חלב הייתה עיר מסקרנת ומלאת הזדמנויות, אך גם זירה מורכבת של אינטרסים כלכליים ופוליטיים, מה שהפך אותה למוקד חשוב עבור סוחרים, חוקרים ואנשי רוח.

משפחת צפדיה

גם לשם – צפדיה הייתה תוספת: מבית באואבה. צפדיה מבית באואבה (לאלו שגרו בשכונה זו).

בָּאוּאָבֶּה – כינוי לשכונה בקרבת שער העיר חלב שלה סמטת-כניסה לרובע, וממנה הסתעפו סמטאות קטנות נוספות כמו בלבירינט. בשכונה זו התגוררו כנראה רוב המשפחות שהיגרו מצפת לחלב משנת 1570 ואילך וקיבלו את הכינוי – צפדיה (צפתי) והתוספת -מבית באואבה באה לציין ככל הנראה, את שכונת מגוריו של נושא השם. לעתים השתמשו בשם זה – באואבה כשם משפחה לצורך הקיצור. ולא כתוספת. אופציה זו ניתן לראות בפנקסי המוהלים ובאופן שבו הם רשמו את שמות הנימולים. את שם אבי-הבן ואת שם משפחתו. היו מקרים שאותו מוהל ציין את משפחתו של נימול – צפדיה, ושל נימול אחר מאותה משפחה – באואבה. גם כתיב השם אינו אחיד. ללמדך שלדיוק בשם לא הייתה חשיבות מיוחדת. עובדה זו מקשה ללא ספק על הגנאלוג המנסה לבנות עץ משפחה עם שמות זהים, עוקבים ורצופים.

היגוי השם היה שונה מתקופה לתקופה ומארץ לארץ. עם המצאת הדפוס נכתבו השמות בהיגוי זה או אחר לפי שמיעה ולפי מיטב הבנתו של השומע. הואיל והשמות לא הועתקו ממסמכים התפתחו להן וריאציות לאותו שם. לגבי השם -צפדיה הוריאציות מגוונות במיוחד. כך נמצא בכתובים: -לרבי יוסף צפצייה (נפטר ב-1736) היו שני אחים: ר' ישעיה צפצייה ור' אברהם צפצייה. צאצא אחרון לשושלת זו היה ר' שלמה צפצייה, שנפטר בתדף ב-1904 ואף נקבר בה ליד קברו של ר' מיכאל אשכנזי.

הערה: אם ר' יוסף נפטר בשנת 1736, קרוב לודאי שהוא נולד באמצע המאה ה־17. בהתאם למועד ההגירה המשוער של משפחות מצפת לחלב שהחל בסוף המאה ה־16 ונמשך מספר עשרות שנים, ניתן לשער שמשפחתו של ר' יוסף הייתה בין המשפחות הראשונות שהיגרו מצפת לחלב.

בכת"י מסי 259 (מכון בן־צבי) כתוב בין היתר: "בשנת תרס"ד (1904) ביום כ"ח מנחם־אב הלך לעולמו החכם, הדיין והמקובל חכם־באשי ר' שלמה צפדייה, המכונה -כמאכי זיע"א". עוד מסופר, כי לאחר פטירתו של ר' שלמה רצו הערבים לקברו בבית קברות משלהם, עד כדי כך העריכו אותו גם הגויים. לבסוף נקבר בקבר ישראל, ותושבי תדף, גם גויים נהגו להשתטח על קברו.

לר' שלמה לא היו בנים כי אם רק בנות. הוא היה מגדולי הרבנים באר"ץ, "ריש מתא וריש מתיבתא" (ראש הקהילה וראש הישיבה) וממלא־מקום של החכם־באש', אביו של ר' שלמה היה ככל הנראה, החכם חלפון צפדייה-באואבה, ונמצא כי הוא נפטר לאחר מות בנו. כחיזוק לידיעה זו היה ההספד שהתגלה בכתב-יד (כנראה מהרב שלום הדאייה), ושם נאמר כי בנו בכורו של חכם חלפון נפטר בעוד אביו בחיים.

בקונטרס "מן המיצר" מאת א. עדס (1999) מוזכר שמו של ר' עזרא צפדייה-בווביה (הכוונה – באואבה).

בחוברת "דרכי אר"ץ" מסי 13 מוזכר שמו של חכם משה בוואבה (צפדיה) מנהל

"תלמוד תורה" בחלב. בערוב ימיו עלה לירושלים, נפטר ונקבר בה.
הערה: אפשרי שבין המשפחות שהיגרו מצפת לחלב בסוף המאה ה־16, הייתה גם משפחת רבנים אחת (לפחות), ומפאת כבודם הם מוזכרים כאן במפורט.
וריאציות נוספות : ספדייה, צפדי, ספדי, צפדייה, צפדי'ה, צפציייה, צפדיה, צאפדיא (כך רשום שם אבי בכתובה). בארץ נוהגים לרוב להשתמש בשם צפדיה. מצב זה גורם לקשיים לא מעטים לאלו שעזסקים במחקר גנאלוגי, הואיל והמפתחות לוריאציות אלו הם שונים, ולעתים נתון זה אף יכול לשבש את הקשר המשפחתי. בארץ ישנם כאלו ששינו את השם – צפדיה – ל-צפריר, ספיר, צפתי או ניצן.

מקור השם צפדיה

הדעה הרווחת היא שמקור השם -צפדיה ניתן לאנשים שהיגרו מהעיר צפת לחלב, ובהגיעם לשם הם כונו - צפד"ה (באו מ־ Safed) - מלשון - צפתיים. ישנה עדות על הגירה של יהודים מצפת במחצית השנייה של המאה ה־16 (1570־80) ואילך, מסיבות כלכליות שיפורטו להלן. לא ניתן לקבוע עדיין אם היו אלו משפחות מגולי ספרד, או משפחות צפתיות ותיקות הנמצאות במקום מאות בשנים (בדיקת DNA פשוטה עשויה לאמת קושיה זו בסבירות גבוהה). אפשרי שהגירה נוספת של בודדים התרחשה לאחר הרעש האדיר שהתרחש בצפת ב־1837, שהרס את כל השכונה היהודית בעיר ואלפים נהרגו. ממחקר על תולדותיה של צפת עולה כי מגורשי ספרד נדדו לתחומי האימפריה העות'מנית. ב־1516 הייתה הגירה של משפחות יהודיות מגולי ספרד לצפת, ובּ־1527 היה גל נוסף של הגירה, בעיקר משפחות שעסקו בתחום אריגת צמר. לצפת הייתה תעשייה ענפה של צמר ומשי באיכות מעולה בזכות מימי המעיין המיוחדים של נחל עמוד עת בטשו(במים) את צמר הכבשים. גולי ספרד השתלבו מהר בתחום זה. הצמר מתוצרת צפת השיג מחירים גבוהים בשוק הטקסטיל בארצות השכנות

(יוון, טורקיה העות'מנית. מקדוניה ועוד). המשבר החל כתוצאה מתחרות חריפה של האנגלים שסחרו אף הם בטקסטיל, עת ניסו לחדור החל מ-1520-26 והלאה, באופן ברוטאלי לשוק בלבנט, ובראש וראשונה לצפת וחלב. מהלך זה גרם לתחרות בייצוא סחורות טקסטיל לארצות שכנות במשך כ־50 שנה, שהלכה והחריפה עד כדי משבר שהוביל לאובדן פרנסה. לבעלי המטוויות היה מחסור בהון חוזר להמשך פעילותם. מצב זה נמשך באופן מחמיר והולך עד אמצע המאה ה־17. האר"י שחי באותה תקופה בצפת נפטר ב-15 יולי 1572, ובמותו הורגש אובדן גדול. בנוסף, צו הגליה של כ-1,000 איש מתושבי צפת וסביבותיה לקפריסין הוצא ב-1576 על ידי המושל העות'מנ' בסוריה מתוך מטרה להביא לאיזון דמוגרפי באי קפריסין לנוכח התרבותה של האוכלוסייה הנוצרית. מהלך זה גרם לזעזוע משמעותי בח" המסחר וגרס לדלדולה של הקהילה בצפת. למשפחות רבות נשבר מטה לחמם, ורבים נאלצו לנדוד ליעדים אחרים. בודדים ומשפחות היגרו לארצות הבלקן, טורקיה, יוון ומספר משפחות הגיע גם לחלב. (ראה ההתייחסות ל"חלב במחזותיו של ויליאם שקספיר" לעיל), ביניהם גם משפחות רבנים.

פירוש השם צפדיה

צפת — מקור השם. צפת נמנתה עם המצודות שהוקמו על פסגות הרים בגליל העליון(גם על הר כנען) שבנה יוסף בן מתתיהו במאה הראשונה לספירה ולפני המרד הגדול. צפת ומצודות אלו שימשו כחוליות באיתותי משואות לתקשורת, וצפת מוזכרת לראשונה בתקופה זו. מקור המילה - צפת - הוא בארמית ופירושה: נדיבות/לתת, ואילו בלועזית היא נכתבת SAFED- (צפד) שפירושה: מבצר או מצודה. *

ועוד על השם צפדיה

דרוזים שהתגוררו באזור צפת, הגליל העליון ורמת הגולן, נקרא שם משפחתם - ספדי, ובלועזית SAFADI ללא וריאציות. ניתן לראות שם זה מתנוסס בחזית חנויות בעוספייה, דלית-אל-כרמל ונצרת.

שלט זה מתנוסס על חנותו של סמיר ועאמר ספדי, בחנות ספרים ברחובה הראשי של נצרת. המידע על אודות מקור השם - צפת התקבל ממנו וכן משמעות השם - ספדי, המתייחסת למשפחות שמוצאן מאזור צפת.

** מידע שהתקבל בהמשך לתחקורה של משפחת סמיר ועאמר ספדי מנצרת, בעלי חנות ספרים ובקיאים במידע 2009.*

להערכתי, בעקבות המשבר הכלכלי הנ"ל היגרו מצפת לחלב 8-12 בתי אב, ביניהם גם משפחת רבנים, שבבואם לחלב קבעו את שם משפחתם - צפדייה. במחקרי איתרתי כמחצית מבתי אב אלו המתגוררים בארץ, בשוויץ, בצרפת, בקנדה, בניו יורק, בברזיל, בארגנטינה, במקסיקו ובאוסטרליה. בידי 5500 שמות מתוך הערכה של 8000 הנושאים שם משפחה זה. בית אב אחד לפחות נמוג בסוף המאה ה־19 עקב הולדת בנות בלבד. שני בתי אב הידלדלו מאוד לאחר רעידת האדמה בחלב, שהתחוללה כידוע ב-1822

נדפס בישראל
ה'תשפ"ה - 2025

אברהם צפדיה, יליד הארץ, נצר למשפחת צפדיה, מהמשפחות הידועות בחלב. עסק רבות, במשך למעלה מ-30 שנה, במחקר הגנאולוגי של משפחתו בפרט ובדברי הימים של הקהילה החלבית בכלל. חיבר מאמרים רבים פרי מחקריו ונשא הרצאות בנושא זה במסגרות שונות בארץ ובכנסים בחו"ל.

אברהם גמלאי של חיל האוויר, וחבר החברה הגנאולוגית הישראלית משנת 1991.

חוברת זו הינה חלק מספרו, "קורות העץ, בין ארם-צובא לצפת", אודות דברי הימים של יהודי חלב לתפוצותיהם, לאורך תקופה של למעלה מ-2000 שנה וכן של משפחת צפדיה לדורותיה. את הספר הוציא המחבר לאור בשנת 2009.